

TÜZEL KİŞİLERİN CEZAI SORUMLULUĞU*

Matthew GOODE

Çeviren: Ersan ŞEN

Common Law: Temsili Sorumluluk (Başkalarının fiillerinden sorumlu tutulma) ve Asli Sorumluluğun Oluşumu

Yazılı hukuk koşullarını açıkça ortaya koymadığı sürece, şirketin veya kurumun (çalışanlarının ve görevlilerinin mesuliyetinden farklı olarak) cezai mesuliyetleri Common Law ilkelerine göre belirlenmektedir. Aslında Common Law'a göre şirketler, ceza hukuku anlamında suç işledikleri iddiasıyla yargılanamazlar ve cezalandırılmazlar. Common Law ayrıca, bir kişiye ait olan suçun bir başkası tarafından temsilen üstlenilemeyeceği esasına dayanarak, genelde suçun temsili sorumluluğunun mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak 19. yüzyılda genel yazılı hukuktaki temsili mesuliyete ilişkin ilkelerdeki istisnalar, şirketlerin ceza hukuku anlamındaki suçlarına ilişkin kanuni ilkelerdeki istisnalarına ve şirketlerin yazılı hukuka ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmediği durumlarda da Common Law istisnalarına yol

açarak, Common Law'da bazı sıkıntılara ve güçlüklerle neden olmuştur. Tüzel kişilerin cezai mesuliyetine ilişkin ilkelerdeki bazı münferit karışıklıkların dışında, Common Law ilkeleri birçok nedenden dolayı bu temellerden gerçek anlamda hiçbir zaman sapmamıştır (Welsh 1946; Yarosky 1964; Leigh 1969; Fisse 1967).

Common Law'a göre tüzel kişileri ceza hukuku anlamında suçlama uygulamasına engel olan esas, temsili mesuliyetin tersine, Common Law'da yer alan suçun kanıtlanması esasıdır. Bir şirketi veya kurumu bir bütün olarak, bir şirketle ilişkisi olan bir şahsı suçlar gibi, belli bir fiili işlemeye kastedmekle veya bir hususu bilmekle açık ve net olarak suçlamak herhangi bir şekilde mümkün değildir (Kellow 1912 VLR 162). Bu temsili mesuliyet için bir sorun değildi, çünkü temsili mesuliyet kusur ilkesine dayanmamakta idi (Büyük Britanya Hukuk Komisyonu 1972). Bu sorun Lennard's Carrying Co Ltd ile Asiatic Petroleum Co Ltd (1915 AC 705) arasındaki davada Viscount Haldane tarafından ele alınmıştır. Bu davada Viscount Haldane, kusur ilkesi gerektiren tüzel kişilerin cezai sorumluluğu için, "kimlik teorisi" (identification theory) veya "ikinci kimlik" (alter ego) teorisi olarak bilinen tüzel kişilerin cezai mesuliyeti teorisini üretmiştir. Viscount Haldane şöyle demektedir (s. 713):

...şirket soyut bir kavramdır. Kendine ait bir vücudu olmadığı gibi kendine ait olan bir beyni de yoktur. Onun aktif ve yönlendirici unsurunu, şirketteki asli olarak yönlendirme ve karar vermede beyin rolüne sahip olmasından dolayı kendisini temsilci olarak nitelendireceğimiz bir kişinin şahsında bulmalıyız ve şirketin tam egosu olan ve merkezi kimliğini taşıyan bir kişide aramalıyız.

Burada özü itibariyle belirtilen, şirketteki belli bir ilişkisinden ve konumundan dolayı şirkette çalışan bir kişiye yöneltilen suçlama ile ilgili olarak, ceza yargılaması hukuku uyarınca kanıtlanması gereken bir suçla şirketin yargılanıp, cezalandırılabilenidir (DPP ile Kent and Sussex Contractors arasındaki 1994 KB 146, ICR Haulage Ltd 1944 KB551 ve Moore ile Bresler 1944 2 All ER 515 arasındaki davalar). Bu doktrinde yer alan esashi açıklama şöyledir:

Şirket birçok bakımdan bir insan vücuduna benzemektedir. Onun da yaptığı işleri kontrol eden bir merkezi sinir sistemi, bir beyni vardır. Ayrıca, onun da araç ve gereç tutmaya yarayan ve merkezden gelen emirlere göre kullandığı elleri vardır. Şirkette görevli olanların bazıları ellerini kullanmanın ötesinde başkaca bir

* Bu çeviri, Matthew Goode, " Corporate Criminal Liability", Environmental Crime - Conference Proceedings, Edited by Neil Gunningham - Jennifer Norberry and Sandra McKillop, Published by the Australian Institute of Criminology, Canberra, 1995, p. (sahife) 97-111 makalesinden yapılmıştır.

faaliyette bulunmayıp, sadece verilen talimatları yerine getiren birer hizmetli ve görevli konumundadır ve bunların beyin ve iradeyi temsil ettiği söylenemez. Şirketteki diğer çalışanlar ise, şirketin yaptığı işlerde yönetici beyin olan ve şirketin iradesini belirleyen müdürler ve yöneticilerdir. Yöneticilerin bu beyinsel konumu şirketin beyinsel konumudur ve hukuk da bu konumu aynı şekilde görür. (HL Bolton Engineering Co. ile T.J. Graham & Sons Ltd. arasındaki dava, 1957 1QB 159, s.172).

Kimlik teorisine göre, suçu icra eden kişi bunu şirketin yerine yapmamakta, şirketin kendisi olarak yapmaktadır. Bu gelişme, şirkette suç işleyen bir kişinin bu icraatı şirket adına yaptığını ve sorumluluğunun tamamen şirkete yüklendiğini öngören temsili sorumluluk ilkesinin oluşturulmasının önemini azaltmıştır. Şirketin herhangi bir biçimde suçlu olup olmadığına bakmadan suçun bu şekilde şirkete yüklenmesinden dolayı, temsili mesuliyetin adil olmadığı ve savunma açısından cezai anlamda bir mantığının bulunmadığı düşünülmüş ve giderek önemini yitirmiştir (Hanna 1989). Genelde temsili mesuliyet ilkesi Common Law tarafından terk edilmiş ve sadece yazılı hukuk mesuliyeti bağlamında kullanılmıştır (Fisse 1967).

Ancak yine de, modern yazılı hukukta tüzel kişiler hakkındaki temsili mesuliyet ilkesi hala etkin ve geçerlidir. Güney Avustralya Eyaleti'nin 1990 yılına ait Deniz ve Okyanuslara ait Çevrenin Korunması Yasası'nın 42. maddesine göre:

Bu Yasa bağlamında, şirkette çalışan bir kişinin yaptığı fiil (icrai veya ihmali), işyerindeki işini ve faaliyetini yerine getirdiği esnada gerçekleşmemesi dışında işverene aittir.

Ayrıca 43. maddeye göre, şirketin suçlu görüldüğü bir konuda şirketin yönetim organının her üyesi ve müdürü suçludur.

Bir başka örneğe de 1987 Commonwealth Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (Commonwealth Proceeds Act)'nın 85. maddesinde rastlanmaktadır. Burada şirketin beyin konumu şöyle tanımlanmaktadır:

Yapılan icraatın kendi sorumluluk alanında ve yetkisinde olan müdür veya görevli ya da temsilcinin (tüzel kişinin), bu beyin konumunda olduğunu göstermek yeterlidir.

Yazılı hukuk sorumluluğu ilkesinin bu biçimdeki bir adli uygulaması, geleneksel ceza yargılaması hukuku doktrininin suçlama

ve ceza vermede suçun kanıtlanmasını öngörmesi açısından ciddi bir tartışma götür.

Common Law'da Asli Olarak Tüzel Kişilerin Cezai Sorumluluğunun Kapsamı

Tüzel kişilerin cezai sorumluluğu hakkındaki "kimlik" veya "ikinci kimlik" teorisinin iki temel hatası vardır. Birincisi, tüzel kişilerin cezai sorumluluğunun temelinin ve mantığının net ve açık olmaktan oldukça uzak oluşudur. İkincisi ise, bir sonuç sorunu olarak, şirketin hangi çalışanın, görevlisinin veya temsilcisinin şirket olarak icraatta bulunduğu net ve açık bir şekilde belirlenebilmekten çok uzak olmasıdır. Bunun sonucu da, bir suçun asli sorumluluğunu bir şirkete yükleyen Common Law ilkesinin temelinde ciddi bir noksanlığa neden olmaktadır. Bu bölümde, bu yetersizliklerin konumu ve kapsamı açıklanacaktır.

Anglo-Avustralya Hukuku'nda bu konuda verilen belirleyici karar, Lordlar Kamarası'nın 1972 yılında Tesco Supermarkets Ltd. ile Natrass AC 153 arasındaki davada aldığı karardır. Tesco Supermarkets bir mağazalar zinciri idi. Tüketicilere satmamaları gereken fiyatla mal sundukları için Ticari Tanımlamalar Yasası (the Trade Descriptions Act) kapsamındaki bir suçla mahkemeye verilip, yargılandılar. Savcı, sabun tozu fiyatında indirim belirten bir ilanı gösterdi. Mağazada çalışan bir eleman, üzerinde normal fiyatın gösterildiği sabun tozunu yanlışlıkla satış reyonundaki rafa koymuştu. Mağazanın müdürü malı ilanda belirtilen fiyatla satışa sunulmasını sağlayamamıştı. Müdürün gereken titizliği göstermemesi halinin şirkete yüklenmesi mümkün olmasa idi, şirketin ileriye sürebileceği ve gereken titizliğin gösterildiğini öneren bir savunma mümkün olabilirdi. Böylece sorun, şirketin kimliğinin Common Law ilkesi ile müdürün kişiliğinde tanımlanmasının mümkün olup olmayacağına kaldı.

Lordlar Kamarası, şirketin idari yapısındaki yeri itibariyle müdürün, şirketin yerine geçebilecek derecede önemli bir temsil yetki ve konumuna sahip olamayacağına ve gerekli titizliğin ancak şirketin üst düzey yönetiminin bağlamında ele alınabileceğinden dolayı da şirketin yukarıda belirtilen savunmayı kullanabileceğine karar verdi. Bununla birlikte Lordlar Kamarası bu karara varır iken, bu savunmayı kullanabilmenin gerekçesi ve temsili yetkinin değerlendirilmesi konularında oybirliği sağlayamamıştır. Fisse, kararı şöyle özetlemektedir:

Tesco ilkesi, şirketin mesuliyetini yönetim kurulu, işletme müdürü veya yönetim kurulu fonksiyonlarının tümünün verilmiş olduğu bir başka kişi ile sınırlamaktadır. Tesco davasındaki belirleyici kararın kapsamı, yönetim kurulu veto veya müdahale hakkını koruduğu sürece, şirketin çalışmalarını yoğun bir şekilde üstlenmiş olan müdürleri kapsayacak kadar geniş değildir. Bu nedenle Tesco ilkesi, tüzel kişinin cezai sorumluluğunun alanını sınırlamakta ve şirketlere yeni kaçış olanakları sunmaktadır. Bu ilkenin, bazı hallerde yönetim kurulu tarafından kısıtlayıcı yetkilerden arındırılmış konumda olan orta düzeydeki memurları kapsayacak bir işin amacından saptırılması sonucuna yol açması olağandışı sayılmamalıdır. Tesco ilkesinin böyle saptırılmasının anlayışla karşılanmasına rağmen, şirket temsilcisi konumundaki kişinin gerekli yetkiye sahip olup olmadığını belirleyecek açık ölçütler oluşturulmamıştır. Bunun nedenini anlamak güç değildir. Yönetim sorumluluğunun geniş bir dağılımının sözkonusu olduğu şirket dünyasında, birçok şirket görevlisi yönetime katkıda bulunmakta ve yönetim hiyerarşisinin üst bölümünde bulunan kişiler bazen günlük faaliyetlerde yönetici güç kaynağı olmaktan uzak kalmaktadırlar. Bu durum, gelecekte şirketin kişisel kimliğinin tanımlanmasını yapmaya ilişkin çabaların pek fazla bir şansının olmadığı kanısını ortaya koymaktadır (Fisse 1991a, s. 601).

Yüce Divan (High Court) bu konuda henüz kesin bir karar vermemiştir ve Avustralya mahkemeleri, yazılı hukukta aksi bir karar olmadığı sürece, Tesco veya Tesco olduğuna inandıkları ilkeyi uygulamaktadır. Kanada'da durum bir derece farklıdır. Kanada'daki Canadian Dredge ile Dock (1985-10 CCC (3d)1) arasındaki emsal teşkil eden davada, Kanada Yüksek Mahkemesi (Supreme Court), tüzel kişiye cezai sorumluluğun isnadında kimlik teorisinin ve temsili sorumluluğun asli ilke konumunda önemli olduğunu savunmuş, ancak Tesco ilkesindeki kuruluş çalışanlarının tüzel kişi anlamında ele alınmasına getirdiği kısıtlamanın çok fazla olduğu görüşünü açık ve net olarak kabul etmiştir. Kurumlardaki karar mekanizmasının yerleştirilmesinin (decentralization) Kanada büyüklüğündeki bir ülkede daha yaygın olması, bu şekilde bir tavrın konulmasına temel teşkil etmiştir.

Common Law'un Reforma İhtiyaç Duymasının Nedeni

Kimlik teorisi ve özellikle onun Tesco yorumu önemli ölçüde zaf taşımakta ve bunların yerine yazılı hukuk ilkelerinin konulması gerekmektedir. Bu konudaki

literatür sayısı oldukça fazladır ve bu kararın nedenleri çok karmaşık olup, özetlemeye müsait değildir. Yine de bu kararın iki ana nedeni (tali nedenlerinin yanısıra) vardır. Bu nedenler şunlardır:

Birincisi, kimlik teorisi bazı hallerde Bizans misali karmaşanın getirdiği hukuk ve kavram sorunu doğurmaktadır (Goode 1975).

İkincisi, bu teori artık (evvelce olsa bile) şirketlerdeki karar verme sürecinin ne şekilde olduğunu yansıtmamaktadır. Büyük şirketlerin çoğunda olmasa bile, birçok kuruluşta şirketin idari yetkisi idari yapının tümüne dağılmıştır. Kimlik teorisinde varsayıldığı gibi, iyi bir şirket yönetimi yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmemektedir. İyi bir şirket yönetimi, meslekle ilgili sağlık ve güvenlik şartları gibi önemli konularda yönetimin istenilen şekilde yerleştirilmesi (decentralisation) ile gerçekleştirilir. Tesco ilkesi ise, sorumluluğu gerçekçi olamayacak derecede en yüksek düzeydeki yöneticilere yüklemekte ve duyarlı alanlarda uygulanan şirket idari politikasındaki yetkinin intikali yoluyla cezai sorumluluktan kaçışa neden olmaktadır (Fisse 1971; Wells 1989). Eğer Tesco ilkesi terkedilirse, bu andan itibaren mesele, şirketin kimin kimliğinde ele alınabileceği ile ilgili limitler ortaya konulup konulmamasına kahr veya hiçbir limit koymaksızın, ya tüm çabalar tüzel kişilerin cezai mesuliyeti üzerine yoğunlaştırılabilir ya da temsili mesuliyet konusunda bir adaletsizlikle karşı karşıya kalınır. Her iki olasılık da kabul edilemez ve makul değildir.

Üçüncüsü, tüzel kişilerin suç faillğine ilişkin tüm araştırmalar hatalı davranışın (bir başka ifadeyle ceza hukuku anlamında ihmali davranış), bir veya daha fazla bireyin (şirketin hangi düzeyinde bulunursa bulunsun) değil de, bir organizasyonun organizasyon olarak hata yapmasından kaynaklandığını açık bir biçimde ortaya koymuştur: "Toplu sorumluluk bireylerin sorumluluklarının çatlakları arasında kaybolmaktadır" (Field & Jorg 1991). Madalyonun diğer yüzü ise, bir veya daha fazla bireyin suçlu olması, bir kurumun suçlu sayılmasının ve cezalandırılmasının öngörülmesi sonucunu doğurmasını gerektirir. Bu yüzden bu konudaki reform çabaları, kusur, şirketin kimliğine yüklense bile, şirketin gerekli titizlik temeline dayalı bir savunma hakkının bulunmasını veya kimlik teorisinin sadece insiyatif sahibi elemanın şirketin çıkarına faaliyet gösterdiği anda suçun icrasını içeren davalarla sınırlı tutulmasına yönelik olmalıdır.

Bu nedenlerden dolayı, Common Law'daki eksiklikleri gidermek için düzenlenen ve geniş bir alanı kapsayan bazı belli yazılı hukuk türlerini inceleyen Gibbs Komitesi şu karara vardı:

...çoğunlukla günümüzde büyük şirketlerin ortaya çıkması nedeniyle Common Law, tüzel kişilerin cezai mesuliyeti konusunda uygun düzenlemeler yapmamaktadır. Dahası, bu yeni oluşumun gereksinimlerini karşılayacak değişiklik, Common Law'un değişimi ile gerçekleşmesini beklemek yerine, yasama organının icraatını gerektirecek boyuttadır (Gibbs 1990, p.305).

Adam Öldürmek ve Tüzel Kişilerin Cezai Sorumluluğu

İşlediğimiz fiiller, nedenlerini de tam manasıyla yansıtmalıdır ve tüzel kişilerin cezai sorumluluğu bu kuralın dışında değildir. Tüzel kişilerin cezai mesuliyetinin değişiklik istenen alanlarını değerlendirirken, konu hakkındaki görüşlerdeki çeşitliliğin ve zenginliğin oranını da gözönünde bulundurmalı ve bir adım geri atmak suretiyle bir şirketi neden kendi bünyesinde bulundurduğu kişilerden farklı şekilde, ceza hukuku anlamında suçla mesul tutmanın savunulabilir bir ceza hukuku ve sosyal politika olarak öne sürüldüğünü iyice tahlil etmemiz gerekmektedir. Tüzel kişilerin cezai sorumluluğunun uygulanışı hakkında çeşitli ilke sorunlarını ve meselelerini ilginç bir biçimde ortaya koyan bir örnek de, hukuka aykırı bir adam öldürme fiili veya karşısında bir şirketin muhtemel sorumluluğu meselesidir.

Tesco ilkesi (ve savunucuları), ölüm fiilini bir şirkete isnad ettirmeye olanak tanısa bile, çok kısa bir süre öncesine kadar Common Law'a göre bir şirket, bünyesinde çalışan bir bireyden farklı olarak, adam öldürmekten suçlu bulunamazdı. Şirket (tüzel kişilik), adam öldürmek fiilinden mesul olamazdı, çünkü yine çok yakın bir geçmişe kadar adam öldürmek fiiline karşı öngörülen zorunlu ceza, ölüm veya müebbet hapis cezası idi ve bu ceza bir şirkete uygulanamazdı (Murray Wright Ltd. 1970 NZLR 476). Son zamanlardaki genel eğilime göre, zorunlu müebbet hapis yerini takdire bağlı müebbet hapse bırakmıştır. Ayrıca Common Law'da (ve onu aynen tekrarlayan veya ondan alıntı yapan yazılı hukukta) adam öldürmek fiili, bir insanın başka bir insanı öldürmesi olarak tanımlanır. Bu tanımlamada şirket kapsam dışı kalmıştır. Ancak Avustralya adli sisteminde Kanunların Yorumu Kanunları (Acts Interpretation Acts), "kişi" tanımına şirketin de dahil olduğunu belirtir ve South Australia'nın Kanunundaki 4. maddede de aynen bu şekilde yazılıdır.

Buna karşın, ölüme neden olan tüzel kişilerin bazı skandal davranışları, Common Law'u bu husustaki tavrını yeniden gözden geçirmeye zorlamış (Swigert & Farrell 1981; Cullen, Maaksted & Cavendar 1987; Field & Jorg 1991) ve uygun bir cezanın mevcut olması durumunda şirketin adam öldürmekten yargılanması fikri yaygın bir biçimde kabul görmeye başlamıştır (Clark 1979; Spurgeon & Fagan 1981; Coment 1984; Stone 1985; Edelman 1987; Wells 1988; Corns 1991). O halde mesele, şirketin adam öldürmek fiilinden sorumlu tutulması iddiasıyla yargılanması gerekip gerekmediğine kalmaktadır.

Konunun temel meselesi olan bir şirketin adam öldürmek suçundan -tabiki ceza hukuku anlamındaki diğer suçlardan da- sorumlu tutulmasının gerekip gerekmediği sorunu yeniden incelerken, cezanın temel hedeflerini -caydırma, tenkil, uslandırma vesair- ve buradan hareket ederek, sözkonusu tüzel kişi davranışı hakkında şirketlerin ve toplumun tavrı üzerinde etki edecek olan cezanın doğasını gözönünde bulundurmak gerekmektedir. Üzerinde birçok yazıların yazıldığı önemli ve karmaşık meseleler bunlardır ve burada bunların üzerine hafif bir dokunmanın ve karara varma bakımından sadece bir çaba harcamanın fazlasını yapabilmek olanaksızdır.

İngiltere'de, Ferry Herald of Free Enterprise'in batışına bir tepki olarak, tüzel kişilerin cezai sorumluluğu ilkesinin genelde kullanımı ve özellikle öldürme fiilleri karşısında tüzel kişilerin cezai sorumluluğu hakkındaki tartışmalar oldukça yoğunlaşmıştır. Avustralya'daki bu mesele ile ilgili tartışmalar, daha az ve yüzeysel olarak, iş sağlığı ve emniyeti alanında olmuştur. Avustralya'da her yıl birçok işçinin emniyet bakımından yetersiz çalışma şartları ve ortamı nedeniyle öldüğü inkar edilemeyecek bir gerçektir. Ayrıca, şirket çalışanlarının adam öldürmek suçundan yargılanmaları hukuken mümkün olmakla birlikte bunun uygulanmadığı da inkar edilemeyecek bir gerçektir.

İş emniyetinin bazı belli yasalar ve cezalar kapsamında işletilmesinden dolayı, bu davalarda adam öldürmek suçlamasının uygun olmayacağını savunan bazı görüşler vardır (Wells 1989; Corns 1991; VLRC 1991). Ayrıca, ceza hukuku kapsamındaki adam öldürmek suçunu tüzel kişilerin cezai sorumluluğu alanına uygulamanın, iş sağlığı ve emniyeti ile ilgili yasaların önemini azaltma sonucunu doğuracağı da iddia edilmektedir:

Birkaç davayı ayrı bir ceza himayesinde işleme tabi tutarak ödüllendirmek,

burada açıklamış bulunduğumuz ve devam etmekte olan tarihsel ve yapısal süreçler sonucu belirsiz bir duruma gelmiş olan ceza statüsünü, daha da belirsiz bir hale getirecektir. Paylaşmış olduğumuz amaçlara, meslek sağlığı ve emniyeti ile ilgili cezaları en az ceza hukuku anlamındaki suçlar kadar önemli bir biçimde uygulayarak ve işverenin ihmali ile sonuçlanan işyerindeki ölüm fiillerinde de suçun ve suçluluğun büyüklüğüne göre uygulamak üzere belli iş sağlığı ve emniyeti suçlarını içeren bir mevzuat oluşturarak ancak ulaşabiliriz (Carson & Johnstone 1990).

Viktorya Eyaleti Hukuk Reformu Komisyonu, adam öldürme suçuna ilişkin mevcut uygulamanın açık olduğunu ve "işyerindeki ölümler için özel ve yeni bir ceza mevzuatı oluşturmanın bu tür ölümlerin diğer taksirli olarak adam öldürme suçlarından farklı olduğunu çağıracağını" ifade ederek bu iddiayı reddetti (VLRC 1991, s. 21). Ancak bu tartışma gerçekçidir ve çevre yasaları da dahil olmak üzere diğer her türlü suç kategorisine eşit şekilde uygulanabilir. Neyin "gerçekten suç" ve neden suç olup olmadığı açısından tüzel kişilerin cezai sorumluluğunun amaçları ve etkisi ile ilgili asıl önemli soruları gündeme getirmektedir. Bu soruların Common Law ilkelerinin engellerinden bağımsız olarak yeniden mütalaa etmek, bizi daha iyi bir düşünceye götürebilir.

Tüzel Kişilerin Cezai Sorumluluğunun Tekrar Mütalaa Edilmesi

Tüzel kişilerin cezai sorumluluğunun amaçları ve etkileri hakkında şimdiye kadar birçok yazı yazıldı. Bireylerin cezai sorumluluğuna (gerçek kişilerin) ilave olarak, tüzel kişilerin cezai sorumluluğunun ceza hukukunun amaç ve hedefleri bakımından yararına ve gereğine inananlar ile gerekli olanın sadece bireylerin cezai sorumluluğu olduğuna inananlar arasında süregelen bir tartışma vardır (Fisse & Braithwaite'den derleme, 1988). Tüzel kişilerin cezai sorumluluğu ilkesinin, sadece bireyin sorumluluğunun geçerli olmayacağı veya bireyin tamamen mesul olduğunun söylenemeyeceği durumlarda kullanılmasını gerektiğini savunanlar da bir ortayol tercih etmişlerdir (Mitchell 1977; Lim 1990).

Geleneksel ceza hukukunun hedefleri olan caydırıcılık, engel olma, tenkil, uslandırma ve telafi etme gibi konuların, tüzel kişilerin cezai sorumluluğunda, bireysel sorumlulukta olduğu gibi, özellikle suçun organize edilmesi bakımından işlevlerini yerine getiremedikleri görülmüştür. Bu konular ele alınıp incelenmiştir (Fisse 1978; Braithwaite

& Geis 1982; Note 1987). Fisse ve Braithwaite şöyle söylemektedir:

...Bireycilik, hukukun kontrol altına almaya çalıştığı tüzel kişiliğin önemini ve eylemlerini kapsamada başarılı olmamada ısrar etmektedir...Caydırıcılığın mantığı ve pratik zorunluluğu tüzel kişilerin cezai sorumluluğuna engel olmaz, tam tersine onu gerekli kılar. Karmaşık bir yapı ihtiva eden organizasyonlarda kişileri suçla yargılamanın ve cezalandırmanın güçlüklerini ve külfetini düşünürsek, bireycilik ilkesinin tüzel kişilerin suç faili sayılmak suretiyle yargılanıp, cezalandırılanların sayısını azaltacağını ve bunun bir sonucu olarak sokaktaki suçlar ile tüzel kişi suçları arasındaki adalet farkını daha da olumsuz yönde etkileyeceğini anlarız. Ceza vermenin cezalandırma unsurunu savunan teoriler tüzel kişilerin cezai mesuliyetine, bireysel olarak cezalandırmadan daha uygun düşer (Fisse & Braithwaite 1988, s. 510).

Kanada Hukuk Reform Komisyonu şu görüşlere yer vermektedir:

Yoğun bir biçimde toplu eylem ve iştigallere doğru yönelen bir toplumdaki sistemlerle ilgili meseleleri sistemlerin unsurları bazında ele alarak çözmek, kaynakların tahsisi bakımından pratik değildir. Bir çok konuda, polislik işlevi ve mesuliyetini (suçu ve failinin takibini yapmak) kendi mesuliyetini kurumlara aktarmanın, kurumun bünyesinde çalışan kişilerin muhtemel zararlı davranışları engellemede gerekli önlemleri almaya zorlaması bakımından daha akılcı bir yol olduğu anlaşılmaktadır. Bir kurumdaki her bireyin aktivitesini çok pahalıya malolan ve pratik sorunlar içeren bir yöntem olan devletin izlemesi yerine, kurumu bunu yerine getirmeye zorlamak daha uygun ve etkin olacaktır. Bu yöntem, özellikle kurum üzerine getirilecek bir yaptırımın bireysel düzeydeki etkisi daha da güçlü olması bakımından, da daha verimli sonuç verecektir (LRC 1976, s. 31).

Bundan dolayı, Güney Avustralya Eyaleti Ceza Kanunu ve Ceza Metodları Reform Komitesi, Hukuk Komisyonu'nun İngiltere ve Galler için hazırladığı Yasa Taslağı, Kanada Hukuk Komisyonu'nun Kanada'ya ilişkin Kanun Taslağı, Amerika Hukuk Enstitüsü'nün Ceza Kanunu Modeli ve Commonwealth Ceza Hukuku'nu Yeniden Düzenlemeye ilişkin Kanun Taslağı'nın tüzel kişilerin cezai sorumluluğuna olanak tanıması olmaları sürpriz değildir. Bunda birbirine bağlı olan iki ana temanın işletilmesi sözkonusudur. Birincisi "gerçek anlamda suç"un ne olduğuna ilişkin sosyal görüşteki değişiklik, ikincisi de hangi tüzel kişi suçunun gözönünde

bulundurulması gerektirir. Her iki olgu da aşağıda biraz daha açıklanacaktır.

İş sağlığı ve emniyeti suçlarının azalması sonucunu doğurmaktan çok farklı olarak, Corns, şirketleri hatalarından dolayı adam öldürme suçu ile yargılamanın iş sağlığı ve emniyeti kapsamındaki ceza hukuku anlamındaki suçluluk miktarını arttıracaklarını iddia ederken, ceza hukuku anlamında "gerçek" suç sayılamayacak olan bazı faktörleri tanımlamaktadır:

...yargulamaların hemen hemen hepsi küçük yerel mahkemelerde (Magistrates Courts) yapılmaktadır. Davalar mahkemeye polis teşkilatından olmayan kişiler tarafından getirilmekte, suça maruz kalan kişilerin yerine sivil polisler mahkemeye asli tanık olarak sunulmakta, sınırlı hapis cezaları (para cezası ve şartlı tahliye) verilmekte ve pek az sayıda ceza temyiz gidebilmektedir. Bunun sonucu olarak yüksek düzeydeki mahkemeler, ceza hukuku anlamında suçlarla ilgili tüzel kişilerin yapılarına uygun olarak tüzel kişilere uygulanacak cezalara ve özellikle tüzel kişilerin cezai sorumluluğuna ilişkin içtihat oluşturmaya yeterince olanak bulamamıştır (Corns 1991).

Ancak kamuoyunun bu konudaki anlayışı değişebilir ve değişmektedir. Tüzel kişilere bağlanabilecek adam öldürme fiilleri hakkında Amerika'da yapılan araştırmalarda anahtar rolü oynayacak bir faktör ortaya çıkmıştır:

Genel olarak, şirketlerin yasadışı aktiviteleri ve geleneksel suçlar çok farklı sonuçlar ortaya koymalarıyla tanımlanmaktadır. Tüzel kişilerin hukuka aykırı davranışları, topluma kişisel olmayan bir maliyet, bir yayılma sonucu doğurur şeklinde değerlendirildi. Mallara farklı fiyat koyma, yanlış ilan verme veya yanlış etiketleme gibi zarar meydana getiren fiiller tüketiciye fazla maddi külfet yüklemek olarak değerlendirilmiştir.

Bu, bir soyguncu, ırz düşmanı veya caninin getirdiği tehdit ya da fiilden büyük ölçüde farklıdır. Bu türden bir sosyal mağduriyet anlayışı, hava ve su kirliliği, bir taraftan saldırı ve müessir fiil, diğer taraftan veya yanlış ilan verme ve hırsızlık veya tehlike arzeden ürün sorumluluğu ve adam öldürme fiili arasındaki farklılıkların oldukça büyük ve önemli farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Şirket fiillerini ceza hukuku anlamında klasik suçlar olarak kabul etmeden önce, bu fiillerin ortaya koyduğu sosyal mağduriyet ve zararların da klasik anlamda

mağduriyet ve zarar olarak kabul edilmesi gerekir (Swigert & Farrell 1980, s. 179-180).

Bu tavırda değişikliklerin olduğuna dair kanıtlar vardır. Bazı değişiklikler iş sağlığı ve emniyeti alanında ortaya çıkmaktadır. Bir diğer önemli alan da çevre suçlarıyla ilgilidir. İnsan hayatına malolan ve belli bir orana kadar tüzel kişi cezai sorumluluğu içeren bir dizi felaket, hukuka aykırı fiiller hakkındaki sosyal tanımlamada değişikliği İngiltere'de vaktinden evvel getirmiştir (Wells 1988). Her zaman olduğu gibi, skandallar değişikliği zorlamakta ve çevre tahribatı sadece çok sayıda insanın ölümüne neden olan Chernobyl ve Bopal gibi facialarla değil, genel olarak ve özellikle büyük boyutta olursa, giderek daha yaygın şekilde ceza hukuku anlamında "gerçek" bir suç muamelesini gerektiren büyük toplumsal tahribatlar olarak görülmektedir.

French, toplu sorumluluk (bireylerin kişisel sorumluluklarının biraraya getirilmesine dayanan sorumluluğun aksine) kavramı hakkında yaptığı açıklamada şu görüşlere yer vermektedir:

Toplu sorumluluğa dayanan suçlamanın adil ve makul olduğu söylenebilir, ancak bu bireylerin kişisel sorumluluklarının biraraya getirilmesi ile oluşan sorumluluktan oldukça farklı olarak değerlendirilmelidir. Bu, örneklerine çok sık rastladığımız ve suçlamanın toplu olarak bir guruba getirilmiş olduğu toplu suçlamanın yapıldığı davalar için de geçerlidir...topluluğu olarak suçlama getirilirken aynı zamanda bireylere de kişisel suçlamlar getirilir. Zaten, toplu sorumluluğa dayanan suçlamanın adil ve makul olduğunu söylerken, toplu davranışların her türünün toplu sorumluluğun kapsamına girdiğini belirtmiş oluyoruz ve yanlış fiili herhangi bir biçimde toplu davranışın kapsamında gerçekleşmemişse, toplu davranış kapsamında herhangi bir masumiyet (beraet) gerekçesi öne sürmenin olanaksız olduğunu söylemiş oluyoruz. Ancak bu, gurubun üyesi bir bireyin veya gurubu oluşturan bireylerin ferdi olarak gerekçe getiremeyecekleri anlamına gelmez. Aslında, sözkonusu olan esas mesele de bu değildir.

Reform Modelleri

Ceza hukukunun ve ilkelerinin bu kadar hızla değişen ve karmaşık olan alanında son zamanlarda geliştirilen öneriler oldukça önem taşımaktadır. Avustralya'da Gibbs Komitesi'nin Üçüncü Geçici Raporu'nda konu ele alınmıştır (Gibbs 1990). Tüzel kişilerin cezai sorumluluğu alanında Avustralya'daki yargı reformu ile ilgili son tartışmaların

odağını bu öneriler oluşturmuştur ve tartışmalar da bu önerilerden yola çıkarak devam etmelidir. Bu öneriler, Commonwealth ceza hukuku taslağının somut bir bölümünün teşkil etmiştir.

Detaylı öneriler, burada ele alınmayan bir dizi teknik konuyu içermektedir. Belli bir miktarda genellemenin konudan muaf tutulabilmesi ümit edilmektedir. Gibbs'in önerilerinin özü şunlardır: Hazırlanan taslak, şirket elemanının kendi görev kapsamındaki bir davranışına ilişkin bir suçu, şirkete temsili mahiyette isnat ettiren tartışmasız ve mutad bir metodla başlayacaktır. Her zaman olduğu gibi, önerilerdeki sorunlu bölüm, kusur unsuru hakkındaki bölümde yer almaktadır.

Gibbs Komitesi tüzel kişilerin cezai mesuliyetin iki farklı biçimini önermeyi kararlaştırdı. Bir tanesi önerilen madde 4BA(3)'de ve diğeri de önerilen madde 4BA(4)'de yer almaktadır. Yasamanın aksi yönde bir öneride bulunmaması halinde 3. bendde yer alan öneri kabul görecektir. Kusur ilişkin bölümün iki farklı biçimi mevcuttur. Birincisi Tesco ilkesinin geniş kapsamlısı ve ikincisi de organizasyon kusurunu gerekli kılması itibarıyla farklı olan temsili mesuliyetin değişik bir biçimidir. Şirketin asli sorumluluğunu öne çıkarma sonucunu doğuran şirket memurlarının tanımını önemli ölçüde geniş tutularak Tesco ilkesi daha kapsamlı bir hale getirilmiştir. Asıl anahtar unsur, "kontrol sahibi olan memur"un tanımıdır. Bu tanım şöyle yapılmıştır:

Bir şirkette "kontrol sahibi olan memur": a) Şirketin genel faaliyetleri, aktiviteleri veya işlerinde; veya b) şirketin, sözkonusu fiilin işlendiği ticari faaliyetindeki bölümünde belirleyici yetkiye veya kontrole sahip olan kişidir.

Mesuliyete ilişkin ikinci yol, şirket elemanının davranışı veya ruh hali ile ilgili olarak, şirketin suçun işlendiği zamanki durumunda, suçun işlenme olasılığını veya icrasını engelleyici veya azaltıcı önlemleri almadığının ispat edilmesi şartıyla şirkete temsili mesuliyet yüklemektedir. Temsili mesuliyet, gerekli önlemleri almamayı bir tür organizasyon hatası olarak yüklemektedir.

Madde 4BA(4), mesuliyetin yasama organı tarafından açıkça ortaya konulma olasılığı bulunan farklı bir temelini içermektedir. Bu madde, 5. benddeki gerekli önlemleri almış olduğunu kanıtlama yükümlülüğünü sanık şirkete yüklemesinin dışında, bir önceki benddeki temsili mesuliyet kısmıyla aynıdır.

Bu konudaki görüşler, mesuliyet meselesinde şahsi veya insan kusuru kavramının aksine *tüzel kişi* kusuru fikrini ortaya koymada çok hevesli bir nitelik taşımaktadır. Ancak bu husus, Prof. Fisse'nin eleştirisine uğramıştır (Fisse 1990b, 1991a, 1991b). Fisse genel olarak, bu önerilerdeki mesuliyetin temelini, organizasyonun suçlanabilirliği temelini yerine, herhangi bir biçimde Tesco ilkesine dayandırılması halinde hatalı tanımlanmış olacağını, tutucu olacağını ve o mesuliyet temelini getirilecek her eleştiriye maruz kalacağını savunmuş ve organizasyonun suçlanabilirliği kavramına yer veren görüşlerin ise, meseleyi iyice inceleyip yorumlamadığını belirtmiştir. Fisse, şirket elemanının kusurunu, eleman şirketin hangi düzeyinde çalışırsa çalışsın, aşağıda belirtilen hükümlerin herhangi birisinden dolayı şirkete yükleyen ve 1989'da çıkmış olan Commonwealth Ozon Tabakasını Koruma Yasası'nın madde 65(2)'ye göre oluşturulacak modelin daha uygun bir model olacağını savunmaktadır. Fisse'nin daha uygun gördüğü bu modeldeki gerekçeler şunlardan oluşmaktadır:

a) Bir fiilin işlenmesini suç veya benzeri saymayı amaçlayan yasal düzenlemeye sahip olmak;

b) Suçun veya benzerinin işlenmesine engel olacak önlemleri yeterince almamak veya titizlikle uygulamamak;

c) Suçun işlenmesine neden olan dış etkenlere tepki görevi yapacak engelleyici önlemleri içeren bir sisteme (çözüm veya çözümlere) sahip olmamak; veya

d) Suçun işlenmesine neden olan dış etkenlere tepki görevi yapacak engelleyici önlemleri yeterince almamak veya titizlikle uygulamamak.

Tetkik Komitesi'nin önerileri ve Fisse'nin çalışmaları, eyalet ve federal hükümetlerinin bünyesindeki tüm hukuk yetkililerinin yer aldığı Ceza Hukuku Yetkilileri Komitesi tarafından Avustralya için bir ceza hukuku yasası taslağı oluşturmak amacıyla ayrıntılı bir biçimde ele alındı. Komite, 1992 yılında bir tartışma taslağı ve 1992 sonu ve 1993 başında da bir son rapor hazırladı (CLOC 1992a; CLOC 1992b). Bu öneriler, bunların hakkındaki tepkilerini bu yılın sonlarına doğru belirtecek olan Genel Savcılık Daimi Komitesi'ne bir rapor halinde sunulmak üzere hazırlanmıştır. Daimi Komite, tüzel kişilerin cezai sorumluluğu hakkında Gibbs Komitesi'nden daha radikal olan, ancak Fisse'in beğeneceği kadar da radikal olmayan bazı görüşler oluşturdu.

Yasa'nın ilkeleri, Yasa'nın (hazırlanan Ceza Yasası'nın) gerekli değişikliklerle birlikte bireylere uygulandığı gibi kurumlara da uygulanmasını öngören çok basit bir aldatmaca içeren bir görüşle başlamaktadır. Daha sonra belirtilen bölüm ise, özünde bu görüşün açıklanmasından ve bu görüş üzerine getirilen yorumlardan ibarettir. Önceden olduğu gibi Yasa, bir elemanın görev ve yetki alanı dahilinde çalışırken işlediği suçun fiziksel icrasının temsili olarak şirkete isnat ettirilebileceğini öngörmektedir. Aldatıcı olan husus her zaman olduğu gibi suçtaki kusur unsurudur.

Yasa'nın temeli, birey açısından sadece dört çeşit subjektif kusurun mevcut olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayışa göre kusur, kasten işlenen (yoğunlaşmış kast - taammüd), dikkatsizlik ve tedbirsizlik sonucu oluşan (taksirle), bilerek yapılan (basit kast-yoğunlaşmamış kast) ve ihmal (özel hukuktan farklı olarak ceza hukuku anlamında) olmak üzere dörde ayrılmıştır. Yasama organı farklı bir öneri getirmediği sürece, en fazla ön plana çıkan kusur türü tedbirsizlik ve dikkatsizliktir. Ayrıca yasama organı tam ya da kati sorumluluk (kusursuz sorumluluk) içeren suçlar da üretebilir. Ancak, birey açısından geçerli olan şirket açısından geçerli olmayabilir. Bireylerle ve şirketlerle ilgili standartlar farklıdır ve farklı da olmalıdır. Tüzel kişilerin dikkatsizlik ve tedbirsizliğinin farklı bir anlayışına bağlı olan bir deneyimle karşılaşılmışından sonra (CLOC 1992a), Komite derhal bunun çok zor ve karışıklık içermiş olduğuna karar verdi. Komite'ye göre aradaki önemli fark, yasaya muhalefet etme tarzında olan kusur (icrai olarak taammüden veya dikkatsizlik ve tedbirsizlik ya da basit kastla yapılan) ile muhalefet etme tarzında olmayan kusur (ihmal) arasındaki fark idi.

Komite, subjektif kusurun tüzel kişi suçlarına tekabül eden yönünün, şirketlerin suçun "açıkça, zımaen veya ima yoluyla işlenmesine yetki veya izin vermesi" meselesi olduğu kanısına vardı. Sonra da bunun birkaç yöntemle ortaya konulabileceğini ve bu yöntemlerin de istisnai nitelikte olmadığını kararlaştırdı. Bu yöntemlerin en açık olanlarından birisi, suçun yönetim kurulunun icra etmesinin ortaya konulmasıdır. Bir diğeri ise, şirketin gerekli ihtimamı göstermesi halinde kurtulması şartıyla suçun üst düzeydeki bir müdürün icra ettiğinin ortaya konulmasıdır. Bu yöntemlerden en fazla tartışmaya konu olanı ise, tüzel kişi kusurunun "tüzel kişi kültürü" kavramı yoluyla tamamıyla "tüzel kişi kusuru" haline getirilmesi yöntemidir (ayrıca bkz. Bucy 1991). Yasa, şirketin suçun işlenmesine "yol açan, teşvik eden, göz yuman

veya sonucunu doğuran" veya "yasadaki gerekli ilkeleri korumada başarılı olmayan" bir tüzel kişi kültürünün mevcut olması halinde", şirket suçunun tamamen "tüzel kişi haline getirilebileceği"ni belirtmektedir. Yasa sonraki bölümlerinde de bunun, önce verilen bir yetkiyi göstermek veya şirket elemanının, şirketin kendisine icra yetkisi verdiğinin beklentisi içinde olduğunu ortaya koymak gibi yöntemlerin de dahil olduğu muhtelif yollarla sergilenebileceğini belirtmektedir.

İhmal kusuru kavramını da "tüzel kişi kusuru haline getirmeyi" hedefleyen benzeri bir girişim olmuştur. Komite, şirketi oluşturan elemanlardan hiçbirinin suçun işlenmesinde ihmalinin olmaması halinde de, şirketin bir bütün olarak ihmalinin olabileceğini kabul etmiştir ve yasa taslağı da bunu yansıtmaktadır. Örneğin, Yeni Zelanda Havayolları (Air New Zealand)'nın Mt Erebus felaketiyle ilgili vaziyeti böyleydi. Kanun sonraki bölümlerinde, şirketin yetersiz bir idari veya kontrol sistemine sahip olmasının veya idari yapı içinde gerekli bilgiye sahip olması gereken kişilerin bilgiye sahip olmalarını sağlamada yetersiz kalan bir sisteminin bulunmasının sonucu olarak, şirketin muhtemel bir suçtan mesul olabileceğini açık ve net olarak belirtmektedir.

Kusurda tam olarak tüzel kişi mesuliyeti fikrinin -ve özellikle Komitenin buna karşı olan yaklaşımının- NSW Eyaleti Yolsuzluklarla Mücadele Komisyonu (the NSW Independent Commission Against Corruption)'nun olumlu bir biçimde dikkatini çekmiş olmasının ilginç olduğunu da vurgulamak gerekir (ICAC 1992).

Sonuç

1989 yılına ait NSW Eyaleti Çevre Suçları ve Cezaları Kanunu, hükümetin, çevre suçlarıyla ve benzeri konular hakkında bir yasayı oluşturma çabasıydı. Bu Yasa çıktıktan bir yıl sonra temel değişikliklere konu olmuştur. Doktrinde yer alan müellifler bu Yasayı çok titizce inceleyip eleştirmişlerdir (Farrier 1990; Franklin 1990; Chappell & Norberry 1990; Lipman 1991). Bu eleştiriler çok özel (spesifik) konulardan başlamak üzere genel hususlara kadar uzanan noktaları kapsamaktadır. Örneğin, özel bir hususu içeren eleştirinin bir tanesi Yasanın adil olmayan sonuçlar doğuracağı idi:

Hunt davası özellikle iyi bir örnektir. Çevreye kalıcı bir zarar verilmemişti ve sanık 430 Dolar gibi mazbut bir gelirle karısını ve çocuğunu geçindiriyordu. Arazi ve Çevre Mahkemesi kendisine 10 000 Dolar para cezası verdi. Ayrıca kendi masraflarının dışında,

toplamı 11 648 Dolar 62 Sent tutan karşı tarafın avukat masrafını da ödemek zorunda kaldı. Kanımca bu toplumun sosyal adaletten olan beklentilerinin bir hayli ötesindedir (Lipman 1991, s. 334).

Daha genel konuları içeren eleştiriler, Yasanın Tesco (çok dar) ve kati (kusursuz) temsili mesuliyet (çok geniş) ilkelerine dayanmasından dolayı tüzel kişilerin cezai mesuliyetinin temel ilkelerine ilişkin sorunlara çözüm getiremediği, Yasada suçun oluşumunda kusur unsurunun rolü, suçların tümü gözönüne alındığında yeterli şekilde incelendiği, Yasanın yaptırım olarak sadece para cezasına yer verdiği, cezanın caydırıcı olabilmesi ve suçların işlenmesini önleyebilmesi için geniş kapsamlı yaptırımların uygulanmasındaki ihtiyacı gözardı ettiği ve Yasada ceza hukuku anlamındaki yaptırımlara fazla ağırlık verilmesinin etkin bir uygulamanın ve yaptırım caydırıcılığının asıl sorunlarının çözülmesinde engel teşkil ettiği noktalarında yoğunlaşmaktadır (Yasaya yönelik bu eleştiriler farklı açılardan bakılarak ortaya konulmuştur).

Bu eleştiriler hangi oranda haklı olursa olsun, New South Wales deneyiminden öğrenmemiz gereken birçok husus vardır. Bu makale, çevre suçlarının bir yasaya bağlanmasının iyi bir ceza hukuku ve sosyal politikanın önemli bir amacı olduğunu, ancak tüzel kişilerin cezai mesuliyeti meselesinin, ceza hukukuna tüzel kişiye ait konularda adaleti sağlayacak bir yenilik ve reform getirecek tarzda ele alınması gerektiğini vurgulamakta ve çevre değerlerini koruyacak ağır suçların ve cezaların düzenlenmesini istemekteyse, bu suçlardaki tüzel kişi kusurunun aynı oranda ve ciddi bir biçimde kanıtlanmalarının gerekli olduğunu önermektedir.

Seçilmiş Kaynakça

Braitwaite J.-Geis, G. 1982, "On theory and action for corporate crime control", *Crime and Delinquency*, vol.28, no.2, pp.292-314.

Bucy, P.1990, "Corporate ethos: A standard for imposing corporate criminal Liability", *Minnesota Law Review*, vol.75, p.1095.

Carson, K.- Johnstone, R.1990, "The dupes of hazard: Occupational health and safety and the Victorian sanctions debate", *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, vol.26, no.1, pp.126-41.

Chappell, D.- Norberry, J.1990, "Deterring polluters: The search for effective strategies",

University of New South Wales Law Journal, vol.13, no.1, pp.97-117.

Clark, G. 1979, "Corporate homicide: A new assault on corporate decision-making", *Notre Dame Lawyer*, vol.54, p.911.

Comment: 1984, "Corporate homicide: Will Michigan follow suit?", *University of Detroit Law Review*, vol.62, p.65.

Corns, C. 1991, "The liability of corporations for homicide in Victoria", *Criminal Law Journal*, vol.15, no.5, pp.351-66.

(CLOC) Criminal Law Officers Committee of the Standing Committee of Attorneys-General 1992a, *Model Criminal Code, Chapter 2, General Principles of Criminal Responsibility. Discussion Draft, Commonwealth Government Printer, Canberra.*

..... 1992b, *Model Criminal Code, Chapter 2, General Principles of Criminal Responsibility, Final Report, AGPS, Canberra.*

Cullen, F.T., Maakestad, W.J.- Cavender, G. 1987, *Corporate Crime Under Attack: The Ford Pinto Case and Beyond*, Anderson, Cincinnati.

Edelman, D. 1987, "Corporate criminal liability for homicide: The need to punish both the corporate entity and its officers", *Dickinson Law Review*, vol.92, p.193.

Farrier, D. 1990, "Criminal law and pollution control: The failure of the Environmental Offences and Penalties Act 1989 (NSW)", *Criminal Law Journal*, vol.14, no.5, pp. 317-41.

Field, S.- Jorg, N. 1991, "Corporate liability and manslaughter: Should we be going Dutch?", *Criminal Law Review*, March, pp.156-71.

Fisse, B. 1967, "The distinction between primary and vicarious corporate criminal liability", *Australian Law Journal*, vol.41, no.6, pp.203-10.

.....1971, "Consumer protection and corporate criminal responsibility: A critique of Tesco Supermarkets v. Natrass", *Adelaide Law Review*, vol.4, p.113.

.....1978, "The social policy of corporate criminal responsibility", *Adelaide Law Review*, vol.6, no.3, pp.361-412.

.....1990a, Howard's Criminal Law, 5th edn, Law Book Company, Sydney.

.....1990b, "Recent developments in corporate criminal law and corporate liability for monetary penalties", University of New South Wales Law Journal, vol.13, no.1, pp.1-41.

.....1991a, "Corporate criminal responsibility", Criminal Law Journal, vol.15, no.3, pp.166-74.

.....1991b, "The attribution of criminal liability to corporations: A statutory model", Sydney Law Review, vol.13, no.3, pp.277-97.

Fisse, B.- Braithwaite, J. 1988, "The allocation of responsibility for corporate crime: Individualism, collectivism and accountability", Sydney Law Review, vol.11, no.3, pp.468-513.

Franklin, N.1990, "Environmental pollution control: The limits of the criminal law", Current Issues in Criminal Justice, vol.2, no.1, pp.81-94.

French, P.1975, "Types of collectivities and blame"; The personalist, vol.56, p.160 at 166.

(Gibbs) Review of Commonwealth General Law 1990, Interim Report: Principles of Criminal Responsibility and Other Matters, AGPS, Canberra.

Goode, M.1975, "Corporate conspiracy: Problems of mens rea and the parties to the Agreement", Dalhousie Law Journal, vol.2, p.121.

Hanna, D.1988-89, "Corporate criminal liability", Criminal Law Quarterly, vol.31, pp.452-80.

(ICAC) Independent Commission Against Corruption (NSW) 1992, Report on Unauthorised Release of Government Information, 3 vols, The Commission, Sydney.

Leigh, L.H. 1969, The Criminal Liability of Corporations in English Law, Weidenfeld-Nicholson, London.

Lim, W.T. 1990, "Corporations and the devil's dictionary: The problem of individual responsibility for corporate crimes", Sydney Law Review, vol.12, nos.2-3, pp.311-45.

Lipman, Z. 1991, "Criminal liability under the amended Environmental Offences and Penalties Act 1989 (NSW)", Environmental and Planning Law Journal, vol.8, no.4, pp.322-37.

(LRC) Law Reform Commission of Canada 1976, Working Paper No.16, Criminal Responsibility for Group Action, Law Reform Commission of Canada, Ottawa.

(Mitchell) 1977, Criminal Law and Penal Methods Reform Committee of South Australia, Fourth Report, The Substantive Criminal Law, Government Printer, Adelaide, pp.367-8.

Note: 1987, "Corporate criminal liability for homicide: The need to punish both the corporate entity and its officers", Dickinson Law Review, vol.92, p.193.

Spurgeon, W.A.- Fagan, T.P. 1981, "Criminal liability for life-endangering corporate conduct", Journal of Criminal Law-Criminology, vol.72, no.2, pp.400-33.

Stone, C. 1985, "Corporate criminal liability for homicide", South Western Law Journal, vol.32, p.1275.

Swigert, V.L.- Farrell, R.A. 1981, "Corporate homicide: Definitional processes in the creation of deviance", Law-Society Review, vol.15, no.1, pp.160-82.

Great Britain Law Commission 1972, Working Paper No.44, Codification of the Criminal Law: General Principles; Criminal Liability of Corporations, HMSO, London.

(VLRC) Law Reform Commission of Victoria 1991, Homicide, Report No.40, Law Reform Commission of Victoria, Melbourne.

Wells, C. 1988, "The decline and rise of English murder: Corporate crime and individual responsibility", Criminal Law Review, pp.788-801.

.....1989, "Manslaughter and corporate crime", New Law Journal, vol.139, no.6415, pp.931-2, 934.

Welsh, R. 1946, "The criminal liability of corporations", Law Quarterly Review, vol.62, p.345.

Yorosky, H. 1964, "The criminal liability of corporations", McGill Law Journal, vol.10, p.142.